

КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА НА СТОРІНКАХ «ЗАПИСОК НТШ»

У статті досліджується створення колективного портрета відомого науковця і громадського діяча Володимира Антоновича на сторінках друкованого органу Наукового Товариства імені Шевченка – «Записок НТШ» у період їх редагування Михайлом Грушевським.

Ключові слова: Володимир Антонович, Михайло Грушевський, НТШ, «Записки НТШ».

Як правило інтерес до постаті В. Антоновича зростає у роки ювілеїв пов'язаних з річницями його наукової та громадської діяльності. М. Грушевський як очільник Наукового Товариства імені Шевченка (далі НТШ) миттєво реагував на всі суспільно-політичні виклики модерного часу. Тому Товариство брало участь в інтелектуальних війнах за історію та істориків і приклад В. Антоновича показовий в цьому сенсі. Обстоювання і критичне переосмислення його наукової спадщини, разом з увіковіченням пам'яті видатного діяча українства на сторінках «Записок НТШ», було частиною боротьби М. Грушевського і очолюваного ним товариства за формування національної історичної пам'яті українського народу.

Напередодні 45- річчя наукової і громадської діяльності Володимира Боніфатійовича Михайло Сергійович попросив С. Томашівського написати статтю про київського українофіла. У зв'язку з цією подією очільник НТШ звернувся до свого учня: «Дорогий товаришу! Чи не підніметься написати статтю про історичну діяльність Антоновича? Коли підніметься, я дам Вам деякий матеріал від себе»¹.

Для вироблення спільного бачення Томашівський вів з Грушевським довгі бесіди про українську історіографію, про що свідчать щоденникові записи останнього. Свою роботу найстарший учень львівського професора побудував не за хронологічним, а за проблемно-тематичним принципом. На думку І. Гирича «в ділянці історичних наук Грушевський розглядав Томашівського як свого найталановитішого учня, про що свідчить доручення написати принципово важливу статтю з поля української історіографії саме йому. Висловлені у ній думки про Антоновича були, власне, й думками Грушевського про місце і роль Антоновича в національній історіографії»².

Розвідка С. Томашівського вийшла далеко за рамки статті. Вона друкувалася трьома подачами у січні- березні 1906 р. в «Літературно-науковому вістнику», вийшла окремою брошурою під назвою «Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею)». (Львів, 1906). Це була одна з перших серйозних наукових праць про діяльність знаного історика.

Замітка Олександра Грушевського, рідного брата Михайла Сергійовича, з рецензією статті С. Томашівського «Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею)» (Львів, 1906) з'явилася однією з перших на сторінках «Записок НТШ»³. Вона започаткувала на сторінках друкованого органу НТШ традицію критичного огляду повідомлень, які стосувалися постаті сина України.

Стаття випускника історико-філологічного факультету Університету св. Володимира починалася з'ясуванням теоретичних засад і принципів побудови публікації С. Томашівського про В. Антоновича – історика. На думку Ол. Грушевського ця публікація «заповнювала велику прогалину в українській історичній літературі»⁴. Наголошувалося, що «оброблювати критично-біографічні теми можна на два способи»⁵. Перший – згрупувати наукові праці в окремі тематичні групи і розглядати кожну з них окремо. При цьому вказуючи головне, з порушених тем, аналізуючи і фіксуючи висновки, до яких прийшов автор. Другий – передбачає взяти за основу біографічну складову і, тримаючись хронологічної послідовності подій життя, аналізувати окремі праці, зроблені у них висновки і «стежити там, де можна, певний вплив обставин життя на вироблення провідних ідей»⁶. Галицький історик дотримувався у своїй праці про В. Антоновича першої методики. Він розподілив його праці на декілька тематичних груп і аналізував кожну

з них окремо. «Таким чином, – писав Ол. Грушевський про працю С. Томашівського, – перед читачем проходять в порядку історичних періодів – праці по археології, княжі часи української історії, литовські часи, козацтво з пізнішою гайдамаччиною; в окрему групу сполучено теми змісту соціального (про шляхту, про міщанство й німецьке право, про український промисел XVIII в., про селянство), історично-церковного (релігійно-церковні відносини) й культурного (про чарівництва)»⁷.

Учень В. Антоновича наголошував, що С. Томашівський одним з перших проаналізував «головні погляди, висловлені вченим»⁸. Він також окреслив його науковий метод і що дуже важливо вказав, «що можна вважати в сих поглядах хибним з погляду сьогочасної історичної науки; таким чином занотовано не тільки здобутки наукової праці, але й підкреслено, що прийнято і що відкинено пізнішими дослідниками»⁹.

В останньому розділі статті про В. Антоновича галицький історик охарактеризував головні, на його думку, методологічні засади наукової праці київського ученого і окреслив найважливіші його здобутки в царині історії. На це Ол. Грушевський звернув особливу увагу. Він стисло передав основні висновки С. Томашівського, які зводилися до наступного. Київський професор обмежувався у своїх розвідках «певними, досить вузькими границями і застановляючись над окремими сторонами минулого життя – не обробив ані одного періоду української історії в суцільній повноті»¹⁰.

Уникаючи широких узагальнень, В. Антонович писав переважно вузькопрофільні розвідки і монографії, які ґрунтувалися на актовому матеріалі. С. Томашівський помітив у його працях певну стриманість «у критичнім напрямі і через те монографії обставлені малим апаратом: нема тут вказівок літератури, мало критичних й полемічних додатків. В розвідках своїх подає Антонович лише виводи і здобутки своєї наукової праці, а попередня праця, всі дороги, якими йшла думка дослідника – лишається невідомою для читача»¹¹.

Цікавим є твердження С. Томашівського, до якого приєднався і Ол. Грушевський, про те, що в «основі своєї індивідуальності В. Антонович – синтетик, але тому що йому самому приходилось місцями робити всю працю з початку, не маючи попередників – послідовників, сі синтетичні здібності не завсіди могли відповідно проявитись»¹².

Осягнути вповні питання «історичного світогляду» київського професора не зміг не лише С. Томашівський, але і Ол. Грушевський. Тому воно звелось лише до визначення характеру наукової тематики Володимира Боніфатійовича і констатування доволі сумнівної тези «про бездержавність українського народу», начебто, висловлену ним. Рецензент праці галицького історика написав про В. Антоновича: «беручи переважно теми суспільні і нехтуючи темами політичними, він і теоретично висловлюється проти побільшення значіння держави, як чинника людського життя, разом з тим накидає автор українському народу – як спеціальну прикмету – байдужість до утворення своєї власної держави, державного ладу»¹³.

Загалом Ол. Грушевський оцінював публікацію С. Томашівського досить високо, однак це не завадило йому помітити і деякі її недоліки. Умовно рецензент об'єднав їх у декілька груп. Ол. Грушевський цілком слушно зауважив, що С. Томашівському, в рамках обраної ним теоретичної моделі вивчення постаті В. Антоновича, було важко поєднати в одній особі громадського діяча і науковця. Разом з тим: «Сороколітня діяльність Антоновича майже вся стояла в зв'язку з його суспільною діяльністю і тут в наукових поглядах і в історичному світогляді можна знайти деякі зв'язки з тогочасними обставинами»¹⁴.

Випускник Університету св. Володимира добре розумів, що умови і реалії суспільного життя в Російській імперії позначилися на характері наукових праць Володимира Боніфатійовича. Він побачив також певну небезпеку «в заміні хронологічного порядку діяльності схематичним поділом по окремим групам»¹⁵. Якщо на початку рецензії Ол. Грушевський говорив про існування у біографістиці двох різних підходів до вивчення постаті В. Антоновича і необхідності вибору одного з них, то під її кінець рецензенту видалось доцільним і навіть правомірним їх об'єднати.

Друга група зауважень рецензента не лише стосувалася, але й була наслідком його попередніх узагальнень. Тепер вони були переведені у практичну площину і Ол. Грушевський вважав доцільним доповнити розвідку С. Томашівського в окремих деталях. Так, він рекомендував «згадати при яких умовах суспільного життя приходилось працювати київській археографічній комісії й як вплинули сі обставини на ґенезу деяких перших творів В. Антоновича»¹⁶. Не позбавлений сенсу, на його думку, був би і аналіз поглядів Володимира Боніфатійовича на ґенезу козащини та демократичний характер української історії, висловлений в його першій монографії про початки козащини. Ці та інші доповнення, стверджував Ол. Грушевський, допомогли б прослідкувати «розвій історичних поглядів В. Антоновича»¹⁷.

Ушануванню В. Антоновича був присвячений 74 том «Записок НТШ», редактований М.С. Грушевським, що побачив світ 1906 р. У цьому томі, щоправда, містилася лише присвята та репродукція портрета Володимира Боніфатійовича пензля І. Труша. Зміст присвяти наступний: «Несторові української історіографії проф. Володимирови Антоновичу з нагоди його ювілею в признанню його високих наукових заслуг на полі української історії, археографії й археології присвячують сей том редактор і співробітники»¹⁸. Під чорно-білою репродукцією підпис: «Володимир Антонович. Портрет пензля Івана Труша з 1900 р. з галереї українських діячів Наукового товариства імені Шевченка»¹⁹. На більше Товариство, очолюване учнем Володимира Боніфатійовича, тоді не спромоглося.

Етнічний поляк і водночас син України Володимир Боніфатійович Антонович помер після тяжкої хвороби у 1908 році. Того ж року побачив світ 82 том «Записок НТШ», присвячений його пам'яті. Цього разу він містив не лише світлину літнього ученого, але і невеличку, проте концептуальну, замітку «Пам'яті Володимира Антоновича», написану його учнем – Михайлом Грушевським, на той час очільником НТШ і редактором його наукового часопису²⁰.

Допис Михайла Сергійовича засвідчував його тогочасне розуміння постаті київського професора, але водночас він формував уяву про нього у широкого загалу читачів журналу. Тому доцільно зупинитися на цій публікації докладніше. Очільник НТШ особисто знав Володимира Боніфатійовича і навіть був його учнем. Цей факт не був секретом для багатьох, хоча М. Грушевський, під час його перебування у Львові, іноді намагався дистанціюватися від свого наставника. Про непростий характер взаємин учителя і учня, а тим більше про їх ґенезу, знали одиниці. Коротенька інформація про В. Антоновича, окрім традиційного у таких випадках вшанування пам'яті покійного, підсумовувала один з етапів усвідомлення М. Грушевським постаті свого учителя і, відповідно, декларувала її тогочасне бачення.

Замітка про В. Антоновича написана М. Грушевським з любов'ю, повагою і, найголовніше, знанням справи. Однак, визнаючи заслуги покійного у становленні та реорганізації НТШ, Михайло Сергійович не назвав себе учнем київського професора і навіть всіляко дистанціювався від факту їх особистих зв'язків. Повертаючись до замітки М. Грушевського слід зазначити, що особливу увагу Михайло Сергійович присвятив поступовому згасанню «великого світоча наукової мислі», а не періоду розквіту його талентів. «Він гас поволі, на наших очах, ледве горів, – свідчив дописувач, – і тільки крайньою обережністю, уважністю близьких, старанним усунуванням всього, що могло б його томити або дражнити, удалося відтягнути катастрофу на кілька літ»²¹.

Після ознайомлення з текстом замітки складається враження, що про Володимира Боніфатійовича пише людина, яка знала його упродовж багатьох років, починаючи з юності. Але насправді знання Михайла Сергійовича про свого учителя були далеко не повними, тому він формує до певної міри уявний образ, відповідно до тогочасних своїх поглядів і переконань. У ті сумні для українства дні він витворив свого Антоновича і саме такий його образ залишився у пам'яті багатьох. Антонович в інтерпретації Грушевського це перш за все громадський діяч, якого виснажили: надзвичайно інтенсивна наукова праця, тяжкі умови громадського життя, постійний поліцейський нагляд та внутрішня боротьба «течій і напрямків в самій громаді однодумців»²². Він називає його «чоловіком незвичайно вразливої, м'якої, делікатної вдачі», українцем «котрий не хотів зріктися зовсім своєї національної фізіономії»²³.

Вже в середині 1880-х років М. Грушевський помічає у вченого, вік якого ледве перевалив за 50 літ, «явні ознаки вичерпання й утоми»²⁴. Однією з причин цього стало «роздвоєнне в питаннях національної тактики, яке прокинулося в київській громаді й доводило до гострих конфліктів між недавніми однодумцями»²⁵. До цього додалася повна безуспішність польсько-української угоди в Галичині, на яку Антонович покладав великі надії. Усе разом призводить до того, підсумовує Михайло Сергійович, що «він починає все далі відходити від громадського життя й його інтересів»²⁶. У розмові з сином і дружиною В. Антоновича у травні 1908 р. М. Грушевський назвав 1891 р. тією межею, після якої Володимир Боніфатійович відійшов від громадських справ²⁷.

За версією М. Грушевського виснаження і втома зробили наукову працю Володимира Боніфатійовича «менш інтенсивною», тому ґрунтовні і цікаві розвідки з'являлися все рідше. «Іх заступили, – продовжував очільник НТШ, – праці описові, збірки й інвентаризації матеріалів; він оминає теми, «дражливі», заходить в глибину археології, нумізматички, історичної географії. Археологічні карти, описи нумізматичних колекцій, справовдання з розкопок, матеріали до історично-географічного словника займають місце повних блиску і духовної сили суспільно-історичних студій попередніх десятиліть. І серед сих тихих, далеких від бур життя зайнять тихо гас він»²⁸.

Теза М. Грушевського про поступове згасання і вичерпання сил у В. Антоновича, починаючи з середини 1880-х років, не є беззаперечною. Вона засвідчує швидше закономірний факт поступового і невідворотного відділення вчителя і учня, який мав обмаль достовірної інформації про реальний стан здоров'я свого колишнього наставника і тим більше не був уповні поінформований про його наукові плани та громадські ініціативи. Переїзд Михайла Сергійовича до Львова унеможливив, через багато причин, їх тісну співпрацю. Існуючих у М. Грушевського джерел інформації, особливо про громадську діяльність Володимира Боніфатійовича, яку останній ніколи не афішував і навіть приховував, було недостатньою для об'єктивних оцінок його багатогранної громадської діяльності. Тому факт розумового і фізичного виснаження, який насправді має місце у житті кожної літньої людини, у випадку з Антоновичем дещо перебільшений і зміщений у часі та гіпертрофований у окремих складових, особливо в питаннях його усунення від громадського життя.

Замітка редактора «Записок НТШ» повідомляла, що в окремих частинах українських земель звістка про смерть В. Антоновича сприймалася по-різному. У Галичині, приміром, вона «жваво відбилася»²⁹. Адаже для неї історичні праці покійного мали особливе значення. Вони обумовлювалися значною мірою завданням, яке ставив перед собою В. Антонович – з'ясування «гріхів історичної Польщі перед українським народом»³⁰. Для тогочасної Галичини, яка, за словами М. Грушевського, «й досі ще живе пережитою, старанно консервованою спадщиною історичної Польщі, мала бути оцінена особливо вдячно ся діяльність покійного історика»³¹.

Проте, у якості діяча загальноукраїнського рівня, В. Антонович представлений М. Грушевським недостатньо. Увага акцентувалася переважно на тому, що він «був одним з найбільше горячих і переконливих провідників ідей тісного зближення України з Галичиною, підтримання української національної роботи на галицькій ґрунті українськими силами в часи російського лихоліття, щоб потім дати можливість і російській Україні користуватися здобутками сього національного доробку»³². Наголошувалося також: «він належав до гуртка українських патріотів, який задумав і заснував українським коштом Товариство імені Шевченка «для розвою української науки іще в 1870-х роках. Пізніше був горячим прихильником його реформування на товариство наукове, академічного типу»³³.

Наприкінці замітки М. Грушевський намагався узагальнити власне розуміння значення В. Антоновича для України, але знову не представив його діячем всеукраїнського масштабу. На підтвердження цього зацитуємо у повному обсязі його прикінцеві тези, які містять внутрішні суперечності, а тому викликають не однозначні думки щодо місця і ролі Володимира Боніфатійовича в українському науковому та суспільному житті. Там читаємо: «Весь наш новітній науковий український рух розвинувся запізно для покійного, щоб він сам міг узяти в нім діяльну участь власними науковими працями. Але він спочував йому щиро, і своїми впливами серед української суспільності не залишив робити, що міг, для того щоб знайти йому моральну і матеріальну поміч в українських кругах. І в історії української науки зістанеться вічно пам'ятним те, що зробив він для сього, аби приготувати сей національний культурний рух український останніх часів своєю горячою проповіддю української національної культурної роботи, як першої підстави всяких програм суспільних і національних, – дарма, що сам він не ввійшов у сю обіцяну землю українського національного культурного життя, не переступив її границі сам особисто»³⁴.

Михайло Сергійович закарбував не лише у власній уяві й книгах, але і пам'яті нащадків доволі суперечливий образ Антоновича. Він показав «сього великого чоловіка» «німечним інвалідом», який «робив враження чоловіка вповні вичерпаного», що тихо згас у своєму старенькому будиночку «від старечого вичерпання». Водночас він бачив і іншого Антоновича у німечному інвалідові із старечим вичерпаням, виявляється «до кінця заховувався [...] чар духа, блеск ума, яким чарував він усіх». Серед усіх цих загалом прихильних, щоправда іноді суперечливих, характеристик М. Грушевського не залишилося місця для Антоновича, як творця ідеології новітнього українства. Це місце Михайло Сергійович залишив вакантним, щоб згодом самому його посісти.

На початку ХХ століття до Михайла Грушевського, який тоді редагував «Записки НТШ», потрапили три листи Володимира Антоновича до Антонія Мйодушевського. Очевидно, їх передав син колишнього пуриста і студента Університету св. Володимира Іван (Ян) Антонович Мйодушевський. Очільник НТШ опублікував ці листи мовою оригіналу (польською) із вступною заміткою сина адресата, додавши до них лише декілька абзаців власних коментарів³⁵.

Оцінивши належним чином значимість цих листів для вивчення біографії раннього В. Антоновича, М. Грушевський прокоментував їх так: «Дуже не багаті фактичним змістом, вони

мають вартість так би сказати настроєву. Перші два, з 1856 р., представляють нам Антоновича – студента серед товаришів з польської «української гміни» київського університету, яку він заходився перевести на український ґрунт, але при тім вона розкололася на українську і польську части (пор. автобіографію в ЛНВіснику 1908, IX, С. 406.). В останнім листі на склоні життя Антонович – старець дає останню відповідь, на тему свого розриву з польською народністю, свій обрахунок сумління перед колишніми товаришами Поляками»³⁶. І додав: «Ми бажали б щоб сей перший початок захопив і інших до публікування листів пок[і]йного історика, а сторінки Записок будуть завсіди для них отворені»³⁷.

Аналіз змісту листів В. Антоновича, датованих 1856 та 1903 роками, засвідчує не лише їх «настроєву» (за М. Грушевським) цінність. Через брак джерел вони подають надзвичайно важливу, хоча фрагментарну, інформацію про становлення і ранню історію руху хлопоманів. Цінними, у цьому зв'язку, є не лише листи київського хлопомана, але і коментарі до них Яна Мйодушевського – сина колишнього одноступця, а згодом ідейного супротивника хлопоманів. Тому вважаємо не зайвим подати коротеньку інформацію про отримувача листів Володимира Боніфатійовича за допомогою коментарів, його сина та матеріалів Марка Антоновича. Вони, окрім іншого, допомагають поглибити знання не лише про історію взаємин В. Антоновича і А. Мйодушевського, але й у їх світлі розширити уяву про бачення хлопоманів їх опонентами з польського табору.

Антоній Мйодушевський (1838–1904) народився в с. Северинівці поблизу Одеси, навчався в Рішельєвському ліцеї, як перед ним В. Антонович. У 1855 році Антоній перейшов до п'ятого класу Другої київської гімназії, де у четвертому класі тоді навчався Тадей Рильський. Наступного 1856 року він змушений був покинути гімназію і почати працювати домашнім учителем у різних шляхетських родинах: Понтусів у Чорнобилі, Абрамовичів і в родичів Антоновича – Васневських. Онук Володимира Боніфатійовича припускав, що у цій ситуації «не обійшлося без посередництва Антоновича, який походив з того району»³⁸.

Два перші листи В. Антоновича А. Мйодушевський одержав саме у цей період свого життя. Вони були написані у Києві і датувалися 25 травня 1856 р. та 18-28 серпня того ж року відповідно. У першому з них Антонович назвав Мйодушевського духовним братом, ідеалістом повним самопосягати і запалу³⁹. У ньому відчувається певна поза, «високий стиль», захоплення молодості, темперамент разом з юначим максималізмом автора.

Другий лист на менш цікавий. Він містить чимало натяків та другорядної, з першого погляду інформації, яка важко усвідомлюється через відсутність у нашому розпорядженні інших даних про життя Антоновича у цей час. Останній про болючі переживання, про кризу, яка тривала півтора року, тобто від початку 1855р., вийти з якої дозволила наполеглива праця⁴⁰. На цей час припала смерть його матері, він полишив медицину і розпочав студії з історії на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. Напевно, були і інші, невідомі нам події і обставини в його житті, які обумовили таку затяжну кризу.

З листа дізнаємося, що після тривалої кризи і «оніміння» Антонович потрапив у вир діяльного життя, до якого включився з обов'язку свідомо, і переживав «весну свого духу»⁴¹. Далі він охарактеризував Чорнобиль «як велику пустелю, багно сфери духовної» і закликав Антонія разом з Васневським їхати до Києва на університетські студії⁴².

Повернення А. Мйодушевського до Києва, його активна участь у студентському житті Університету св. Володимира, спочатку зблизила їх з В. Антоновичем у гуртку пуристів, але потім поставила по різні боки барикади. Причиною стало різне бачення вирішення польського і українського питань та відмінні погляди на польське повстання. Колишній пурист взяв активну участь у польському Січневому повстанні 1863 р. і був заарештований зі зброєю в руках. Його засудили і відправили на каторгу до Сибіру. Повернувшись із заслання 1874 року, він зустрівся у Києві з Антоновичем. За інформацією Яна Мйодушевського «побачення мало теплий, містичний характер. Антонович сказав, що на передодні він бачив сон і передчував зустріч із старим товаришем. Після таких розмов на особисту тему перейшли до розмов про суспільну діяльність і тут між приятелями виявилася незгода»⁴³.

У 1903 році А. Мйодушевський на прохання сина написав мемуари і, з огляду на тодішні цензурні умови в Російській імперії, передав їх на збереження професору Ягеллонського університету Ю. Третяку. Останній, прочитавши спогади, у яких В. Антонович поставав уніатом, попросив Антонія з'ясувати питання з віросповіданням київського професора⁴⁴. Тоді ж у 1903 р. А. Мйодушевський листовно звернувся до Володимира Боніфатійовича з проханням пролити світло на це та декілька інших питань⁴⁵. Останній дав відповідь у третьому листі, датованому 1903 роком.

В. Антонович повідомив, що як і його батьки від народження належав до католицького обряду і був «хрещений як католик»⁴⁶. Формуванням свого світогляду він багато у чому завдячує Яну Джидаю, вихователю навчального закладу в Одесі. Про батька В. Антонович написав як про домашнього учителя, що помер у будинку свого останнього учня Оттона Абрамовича⁴⁷. А про його знайомство з Владиславом Падлевським повідомив, що воно відбулося завдяки посередництву І. Крашевського⁴⁸. Під кінець листа Володимир Боніфатійович написав про своє життєве кредо, яке з юності залишилося незмінним, а також засвідчив факт роботи над мемуарами, яку через хворобу може не встигнути закінчити⁴⁹.

У своїх коротеньких, але змістовних коментарях до листів В. Антоновича Ян Мйодушевський розповів про один з епізодів свого життя, який характеризує ставлення київського професора до прохань товаришів юності, життєві шляхи з якими згодом розійшлися. Отже, історія спілкування Яна Мйодушевського з колишнім пуристом, а згодом хлопоманом, за його версією, така: «Року 1897 [Антоній. – Автор.] Мйодушевський, заклопотаний долею сина, якого виключено з Єлизаветської гімназії і який безуспішно прохав прийняти його до київської 1-ої гімназії, звернувся до В[олодимира] Б[оніфатійовича] Антоновича з листом, прохаючи в нього помочи в сій справі. Син Мйодушевського, учень 5 класу, віддав сам В. Б. сього листа. Професор був зворушений, руки його тремтіли; він спитав про здоров'я свого товариша, турбуючись, чи не поспувалося воно житем в Сибіру. Того таки дня професор пішов до членів педагогічної ради київ[ської] 1-ої гімназії, Петра Василевича Голубовського і Олексія Олександровича Андрієвського (вже небіжчиків) прохати посередництва, і дякуючи їм син Мйодушевського був прийнятий в число учнів київської 1-ої гімназії»⁵⁰.

Нові відомості про видатного науковця і діяча українського руху з'явилися на сторінках друкованого органу НТШ наступного року. У розділі «Бібліографії» 95 тому «Записок...» за 1910 рік була опублікована невелика за розміром інформація про листи Володимира Антоновича до Олександра Барвінського, надруковані роком пізніше у «Руслані». Вона не була підписана, але, очевидно, належала Володимиру Дорошенку. У ній містилися відомості про три листи покійного історика від 1891, 1900 і 1901 років. Інформувалося, що один з цих листів «має цілком приватний характер», а інші «торкаються коротенько і побіжно» відносин Антоновича і київської громади до галицько-української політики. Далі застерігалось – твердження видавця, що листи хоч невеличкі об'ємом, але багатозначні змістом і цінні лапідарними замітками «грішить надто великим перебільшенням»⁵¹.

Після смерті В. Антоновича, яка наступила в 1908 році, у пресі з'явилися численні некрологи і статті, присвячені вшанування пам'яті сина України. 1910 року на сторінках 96 тому «Записок НТШ» з'явилася їх зреферована частина, а саме: написаних М. Грушевським, Ф. Матушевським, Г. Павлуцьким, А. Лободою, Ів. Стешенком та підписана криптонімом П. Б.⁵² Некрологи і поминальні статті були опубліковані в українських виданнях за 1909 рік і аналізувалися автором на власний розсуд та за індивідуальною схемою.

Честь відкрити список анотованих матеріалів дісталася учневі покійного професора Михайлу Грушевському. Ним була написана стаття «Вол. Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності», яку опублікували у третій книзі «Записок Наукового Товариства в Києві» за 1909 р. Повідомлялося, що у ній автор «висловлює ті провідні ідеї, які проходили через наукову і суспільну діяльність покійного історика і дають ключ для розуміння його наукової творчості – її вихідних точок, її напрямків, її висновків»⁵³.

Наступною презентувалася стаття Федора Матушевського «В.Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії», вперше оприлюднена на шпальтах київської «Ради» 1909 року. Рецензент зазначив, що постать покійного історика була відтворена за допомогою його автобіографії. А на що автобіографія не дала відповіді, оскільки залишилася не довершеною, А. Матушевський доповнив завдяки аналізу польського українофільства та «огляду ідейних течій серед польського громадянства, які могли мати вплив на молодого хлопця»⁵⁴.

Високо оцінив дописувач наступну статтю Г. Павлуцького «В. Антонович як археолог» із «Записок Наукового Товариства» в Києві. «Заслуги покійного, як українського археолога величезні, – констатував рецензент, – він був батьком укр[аїнської] археології, сотворив її». Прикметами Антоновича, як археолога, автор вважає рідку совісність, об'єктивну безсторонність, брак передвзятості»⁵⁵.

Представляючи наступну публікацію А. Лободи «Праці Антоновича по етнографії та літературі», опубліковану у «Записках українського Наукового Товариства» в Києві, рецензент лише перерахував роботи київського професора, використані А. Лободою для власних узагальнень.

Суворий вердикт на сторінках «Записок НТШ» був винесений промові Івана Стешенка «Антонович як суспільний діяч», опублікованій в «Записках українського Наукового Товариства»,

слідом за повідомленням А. Лободи. Дописувач охарактеризував її доволі упереджено. Він відгукнувся про неї так: «Коротенька промова д. Стешенка опріч загальників не дає нічого. Автор високо підносить Антоновича, як суспільного діяча, говорить що заслуги його неоцінені, що все сучасне українство виховалося під впливом покійного, але фактів не наводить. Нам здається, що настав вже час об'єктивно-критично подивитись на діяльність Антоновича і показати справжні його заслуги і помилки. На жаль, промова д. Стешенка не дає нам такої історично-критичної оцінки суспільної діяльності покійника. Се панегірик, не більше»⁵⁶.

Стаття П. Б. про В. Антоновича, опублікована в «Українській хаті» за 1909 р. також була визнана рецензентом такою, що не мала самостійного значення, оскільки її автор нічого нового не дав, а «старого не вичерпав дуже багато»⁵⁷. Вона називається звичайною ювілейною згадкою, повною похвал для покійника. Автор, як запевняє рецензент, широко послугувався згаданою вище статтю М. Грушевського, розлого цитуючи її та переповідаючи своїми словами.

1910 рік був відносно рясним на найрізноманітніші за характером відомості про В. Антоновича, які зафіксувалися на сторінках видання Товариства. Так рубрика «Бібліографія» 98 тому «Записок НТШ» за цей рік подала інформацію щодо спогадів О. Михалевича про Антоновича у 55 числі газети «Рада» за 1910 рік⁵⁸. З неї дізнаємося про «спогади з часів університетських про знайомство з Антоновичем»⁵⁹.

Через два роки у 109 т. «Записок НТШ» за 1912 р. була опублікована рецензія М. Федюшка (Євшана) на брошуру Фр. Равіти-Гавронського, присвячену В. Антоновичу, його суспільно-політичній і науковій діяльності⁶⁰. Рецензент нагадав читачам, що твори Фр. Равіти-Гавронського, присвячені польсько-українським справам, особливо його «історичні» праці, мають в Україні не зовсім добру славу. Вони можуть слугувати тільки доказом того, як «певна *idee fixe* опанувала щораз більше автора, поки нарешті не викрила не тільки його почувань, але й позбавила його логічного думання, одним словом зробила його «анормальним»⁶¹. Упродовж усього життя польський історик і публіцист демонстрував відверту антипатію до всього українського. Складається враження, наголошував М. Федюшка, начебто «він мав одну тільки ціль в життю: показати усьому культурному світові страшну небезпеку, яка грозить з боку дикої української орди, чи не гіршої від «нашествія» монголів»⁶². І далі додав: «Се вихідна точка всіх його «наукових» праць, присвячених головно історії козаччини, се альфа і омега цілого – можна сказати – його історичного світогляду»⁶³.

Такі світоглядні засади обумовлювали несприйняття Фр. Равітою-Гавронським дій тих істориків, які не бачили у козаччині «збунтованого хамства» і не розглядали козаків як одних лише розбишак, які загрожували Речі Посполитій. В. Антоновича польський публіцист і історик сприймав у якості творця наукової гайдамаччини і не шкодував для його дискредитації найнегідніших зфальшованих звинувачень. Рецензент однозначно став на бік Володимира Боніфатійовича і вважав його жертвою «некультурних нападів, які граничать вже з ненормальністю»⁶⁴. М. Федюшка досить вміло підмітив мотиви сприйняття автором брошури свого героя виключно у непривабливому, викривленому світлі. Фр. Равіта-Гавронський, на думку рецензента, взявся писати про Антоновича лише для зведення рахунків з «творцем гайдамаччини в історії». Він прагнув помститися за погляди київського професора на козаччину і роль польської шляхти в історії України, а також за те, що Антонович як етнічний поляк «покинув свою народність і релігію і став одним з творців сучасної національної думки на Україні»⁶⁵.

У трактуванні Фр. Равіти-Гавронського Володимир Боніфатійович був людиною без товариської вдачі, чоловіком, який сплюгавив пам'ять своєї матері і покинув Польщу заради успішної кар'єри в Російській імперії. З іншого боку всю наукову кар'єру В. Антоновича він представив як служіння російській урядовій політиці. А його ненависть до усього польського, начебто, відкривала йому дорогу до службового успіху та кар'єрного зростання.

Рецензент, очевидно, не був знайомий з В. Антоновичем особисто, тому не сказав про нього нічого, що було б оперте на власні враження. Але він не хотів сприймати видатного українського історика і громадського діяча у трактуванні Фр. Равіти-Гавронського. М. Федюшка не погодився з подібним трактуванням постаті Володимира Боніфатійовича. Його обурило: «оте поліцейське шуканє в життю та духовній спадщині чоловіка, який тепер уже не може боронитися, оте єзуїтське накручуванє до певної згори установленної думки, ота рафінована брутальність в інсинуованю всяких тенденцій, яких ані в життю, ані в творах Антоновича не було і не могло бути»⁶⁶.

Того ж 1912 року в рубриці «Бібліографія» 109 тому «Записок НТШ» з'явилася інформація про статтю Ореста Левицького під назвою «Світлій памяти Володимира Антоновича» підписану криптонімом О. Л. і опубліковану у 54 числі газети «Рада» за 1911 рік⁶⁷. З неї дізнаємося,

що з нагоди третьої річниці смерті славного історика автор подає «коротеньку характеристику покійного як громадського діяча і історика, підносячи його заслуги»⁶⁸.

Наступного року у рубриці «Наукові хроніки» 114 т. «Записок НТШ» з'явилося розлоге повідомлення Володимира Гребеняка про чотирнадцятий археологічний з'їзд у Чернігові, що відбувся 1909 р., та опубліковані за його результатами матеріали⁶⁹. Серед них була і стаття – спомин Івана Линниченка «Володимир Боніфатійович Антонович 1830–1908», стислий зміст якої опублікував друкований орган НТШ. В. Гребеняк так презентував роботу колишнього учня Володимира Боніфатійовича: «Се не якась строго наукова розвідка, котра обговорювала б критично твори Антоновича, се лишень в'язанка споминів про нього, симпатично начернена сильветка одного з найвизначніших істориків України. Автор гарно, барвним стилем шкіцує нам Антоновича яко чоловіка, яко професора, яко патріота, описує любов його до рідного краю, замиловане до дослідів над минувшиною України, зокрема над її найдавнішою історією, над праісторією»⁷⁰.

Того ж 1913 року у 115 томі «Записок НТШ» публікувалась інформація Івана Крип'якевича про польськомовний збірник, редагований В. Липинським і присвячений пам'яті Володимира Антоновича, Павлина Свенціцького і Тадея Рильського⁷¹. Рецензент охарактеризував видання як: «інтересне вже на перший погляд – книжка в польській мові, приналежна змістом і поглядами до української історіографії, – видання «боеве» і маніфестаційне шляхти з України, але й шляхти української в повнім розумінні...»⁷² Матеріалів В. Антоновича чи про нього збірник не містить, але символічна присвята засвідчує незриму присутність його ідей на сторінках книги. Ідей, які реалізуються зусиллями учнів і однодумців сина України.

Важливо наголосити, що готуючи свою головну дореволюційну працю-альманах «Z dziejow Ukrainy» В. Липинський радився з М. Грушевським. Український державник розглядав книгу не тільки як збірку студій, розвідок і матеріалів з історії української шляхти часів великого перелому в житті України XVII ст., а також і «як пропагандистську акцію, яка мала зіграти переломну роль у справі української спольщеної землевласницької верстви Правобережної України й Галичини»⁷³. У серпні 1908 р. В. Липинський повідомляв львівського професора, що взимку він розпочне видання збірника, присвяченого польсько-українському питанню в Україні. Спочатку він уявляв видання публіцистичним неперіодичним альманахом, до якого мав намір долучити і М. Грушевського⁷⁴.

Це залучення відбулося успішно. Свідченням цього стали дві праці очільника НТШ, які посіли центральне місце у збірнику «Z dziejow Ukrainy». Перша – уривок з 6-го тому 3-го розділу «Історії України-Руси» (подана як «Szlachta ukraińska na prelomie XVI–XVII w.») відкривала збірник. Друга – «Союз шведсько-український в р. 1708» з 92 т. «Записок НТШ» завершила його. Крім цих двох праць В. Липинський планував подати статтю М. Грушевського про В. Антоновича, але в остаточному варіанті книги відмовився від неї⁷⁵.

У серпні 1910 р. В. Липинський остаточно уклав проект усього альманаху, який мав складатися з трьох томів, відповідно до трьох головних розділів: минуле, відродження, сучасність. У жанровому плані томи також мали різнитися один від одного: перший – історичний, другий – літературно-історичний, третій – політично-публіцистичний⁷⁶. У листі до С. Єфремова автор проекту наводить зміст другого тому «Z dziejow Ukrainy». Туди мали увійти уривки з творів і нариси про польських письменників української школи XIX ст. Т. Падуру, А. Шашкевича, М. Чайковського, Осташевського, Мальчевського, Б. Залеського, Олізаровського, Заборовського, Яблонського та «хлопоманів» - П. Свенціцького, В. Антоновича й Т. Рильського, а також статті суспільного характеру про Я. Яворського й Терлецького⁷⁷.

Михайло Грушевський, як стверджує І. Гирич, щоправда без посилання на джерело, високо оцінив книгу В. Липинського. Він же рекомендував кандидатуру останнього на дійсного члена НТШ і УНТ⁷⁸. Сам М. Грушевський рецензії на це видання не зробив. Можливо причиною стало те, що там були передруковані дві його статті. Натомість учні львівського професора зустріли появу «Z dziejow Ukrainy» захоплено. І. Гирич навів фрагмент листа М. Залізняка від 12 серпня 1912 р. з якого дізнаємося, що напередодні він дістав від Липинського книгу «Z dziejow Ukrainy» у якій «є речі надзвичайно інтересні»⁷⁹. Далі М. Залізняк додає: «нині читав цілий день без перерви і вчора вечером»⁸⁰.

Михайло Сергійович замовив декілька рецензій на знакову для української історичної науки книгу. Одну з них погодився написати М. Залізняк. У середині листопада 1912 р. така рецензія була написана і направлена для друку в «ЛНВ»⁸¹. Цікаво, що ще на початку вересня той же автор під псевдонімом Мик. Кіндратович видрукував критичний огляд книги у газеті «Діло»⁸². Такою була передісторія рецензії учня М. Грушевського – Івана Крип'якевича в 115 томі «Записок НТШ» за 1913 р. про яку вже йшлося раніше.

На сторінках «Записок НТШ», редагованих М. Грушевським, окрім рецензій на праці В. Антоновича містився також критичний огляд публікацій, присвячених видатному українському історичному. Характер критичних оглядів статей про київського професора визначався, як правило, головним редактором «Записок...» і лише з його згоди міг бути опублікований на сторінках періодичного видання Товариства.

Віддаючи належне наполегливості і старанням Михайла Сергійовича у реформуванні і розбудові НТШ та підвищенні наукового рівня його головного друкованого органу «Записок НТШ» слід пам'ятати, що інколи його бажання рел'єфніше окреслити власні погляди і заслуги залишали у тіні внесок інших учасників цього процесу.

Найталановитіший із учнів Володимира Боніфатійовича був причетним не лише до применшення і навіть нівелювання ролі учителя в заснуванні і реорганізації Товариства з літературної у наукову інституцію, але і здійснював корегування, у відповідності до власного бачення, його місця і ролі в українському науковому і громадському житті. Показовим прикладом вибіркового, і не завжди об'єктивного підходу до оцінки особистості вчителя, стали окремі матеріали про Антоновича – історика і громадського діяча, які вийшли із-під пера самого Михайла Сергійовича та побачили світ на сторінках «Записок НТШ». Особливо наглядно доля упередженості прослідковується у його повідомленні «Пам'яті Володимира Антоновича»⁸³.

З інформацією про В. Антоновича та матеріалами, пов'язаними з ним, на сторінках «Записок НТШ» упродовж 1906–1913 років окрім М. Грушевського виступали: Олександр Грушевський, Микола Федюшка (М. Євшан), Володимир Гребеняк, Іван Крип'якевич, ряд анонімних авторів. Вони разом з Михайлом Сергійовичем, який був автором 2 публікацій, підготували 10 повідомлень, присвячених Володимиру Боніфатійовичу. Загалом ставлення авторів до постаті сина України загалом було об'єктивним і шанобливим, навіть з певними елементами пієтету.

Засвідчити власне ставлення до В. Антоновича та його історіософської концепції стало для М. Грушевського життєвою необхідністю, враховуючи умови тогочасного західноукраїнського наукового і політичного життя у вир якого він потрапив. Реалії перебування у Львові (робота у Львівському університеті та НТШ) пришвидчили цей процес, перебіг якого частково зафіксований на сторінках «Записок НТШ». Михайло Сергійович як редактор «Записок...» сам, за допомогою своїх співробітників НТШ та залучених ним авторів формував бажаний для нього образ Володимира Боніфатійовича – історика і громадського діяча, який дещо різнився від реального В. Антоновича. Історичні погляди львівського професора постійно еволюціонували і ця еволюція невідворотно підштовхувала його до звільнення від зовнішніх проявів впливу Володимира Боніфатійовича, що помітно на сторінках «Записок НТШ».

¹ Бортняк Надія. Степан Томашівський: початки наукової та громадської праці до 1911 року // Україна в минулому. Вип. 2. – К.-Л., 1992. – С. 109.

² Гирич Ігор. Михайло Грушевський у 1904–1905 рр. (За його щоденниками) // Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К., 2016. – С. 334.

³ Грушевський Ол. Рец.: Др. С. Томашівський. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею). – Львів, 1906. – 65 с. (відбитка з «Літературно-Наукового Вістника» 1906. I–III) // ЗНТШ. – 1906. – Т. 71. – С. 217–219.

⁴ Там само. – С. 217.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 218.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 218–219.

¹³ Там само. – С. 219.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ ЗНТШ. – 1906. – Т. 74. – С. 1.
- ¹⁹ Там само. – С. 3.
- ²⁰ Грушевський М. Памяти Володимира Антоновича // ЗНТШ. – 1908. – Т. 82. – С. 7–9.
- ²¹ Там само. – С. 7.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 183зв.
- ²⁸ Грушевський М. Памяти Володимира Антоновича // ЗНТШ. – 1908. – Т. 82. – С. 7.
- ²⁹ Там само. – С. 8.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само. – С. 8–9.
- ³⁵ Грушевський М. Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мйодушевського // ЗНТШ. – 1909. – Т. 89. – С. 144–151.
- ³⁶ Там само. – С. 146.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Антонович Марко Спомини Яна Мйодушевського про Володимира Антоновича і Тадея Рильського // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 1. – К., 1992. – С. 280.
- ³⁹ Грушевський М. Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мйодушевського... – С. 147.
- ⁴⁰ Там само. – С. 147–148.
- ⁴¹ Там само. – С. 148.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само. – С. 145.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само. – С. 149–150.
- ⁴⁶ Там само. – С. 150.
- ⁴⁷ Там само. – С. 150–151.
- ⁴⁸ Там само. – С. 151.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ [б.п.] Рец.: Листи Володимира Антоновича до Олександра Барвінського (Руслан, 1909, ч. 1.) // ЗНТШ. – 1910. – Т. ХСV. – Бібліографія. – С. 217.
- ⁵² П. Б. // ЗНТШ. – 1910. – Т. 96. – С. 234–235.
- ⁵³ Там само. – С. 234.
- ⁵⁴ Там само. – С. 235.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ [б.п.] Рец.: О. Михалевич. Спогад про В. Б. Антоновича (Рада, 1910, ч. 55) // ЗНТШ. – 1910. – Т. 98. – С. 195.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Федюшка М. Рец.: Fr. Rawita-Gawronski – Włodzimerz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-

politycznej i historycznej: Львів, 1912. ст. 144 // ЗНТШ. – 1912. – Т. 109. – С. 185–187.

⁶¹ Там само. – С. 185.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – С. 185–186.

⁶⁶ Там само. – С. 186.

⁶⁷ [б.п.] Рец.: О. Л. Світлій памяти Володимира Антоновича (Рада 1911, ч. 54) // ЗНТШ. – 1912. – Т. 109. Бібліографія. – С. 190.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Гребеняк Володимир Чернігівський археологічний з'їзд і його «Труды» // ЗНТШ. – 1913. – Т. 114. – С. 162–193.

⁷⁰ Там само. – С. 188.

⁷¹ Крип'якевич Ів. Рец.: Z dziejow Ukrainy. Ksiega pamiatkowa ku czci Wlodzimierza Antoniewicza, Paulina Swieckiego i Tadeusza Rulskiego... pod redakcyu Wacława Lipinskiego, Київ, 1912, стор. XXIV + 674 // ЗНТШ. – 1913. – Т. 115. – Бібліографія. – С. 188–191.

⁷² Там само. – С. 188.

⁷³ Гирич Ігор. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій; ред. колегія Ярослав Грицак, Ярослав Дашкевич. – Львів, 1999. – С. 57.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ ЦДІАК України.– Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 604. – Арк. 25–28.

⁷⁶ Гирич Ігор. Державницький напрям і національна школа... – С. 57.

⁷⁷ ІР НБУВ НАН України. – Ф. 317. – № 704.

⁷⁸ Гирич Ігор. Державницький напрям і національна школа... – С. 58.

⁷⁹ Там само. – С. 58.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² Кіндратович Мих. [М. Залізник] Під прапором ідеї Z dziejow Ukrainy // Діло. – 1912. – 3 вересня. – Ч. 198. – С. 1–2.

⁸³ Грушевський М. Памяти Володимира Антоновича // ЗНТШ. – 1908. – Т. 82. – С. 7–9.

В статье исследуется создание коллективного портрета известного ученого и общественного деятеля Владимира Антоновича на страницах печатного органа Научного общества имени Шевченко – «Записок НТШ» в период их редактирования Михаилом Грушевским.

Ключевые слова: Владимир Антонович, Михаил Грушевский, НТШ, «Записки НТШ».

In this the creation of collective portrait of famous scientist and public figure Volodymyr Antonovych on the pages of the printed magazine which was published by the Scientific Society named by Shevchenko – «Zapysky NTSH» in period of their editing by Muhaylo Grushevskiy is studied.

Keywords: Volodymyr Antonovych, Mukhaylo Hrushevskiy, NTSH, «Zapysky NTSH».